

Я. А. Байголаў

Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, Мінск, Беларусь

КУЛЬТУРНА-АСВЕТНИЦКАЯ ДЗЕЙНАСЦЬ СЕЛЬСКАГАСПАДАРЧЫХ ТАВАРЫСТВАЎ НА ТЭРЫТОРЫІ МАГІЛЁўСКОЙ ГУБЕРНІ ў ДРУГОЙ ПАЛОВЕ ХІХ – ПАЧАТКУ ХХ стст.

Анацыя. У артыкуле разглядаецца праблема культурна-асветніцкай дзейнасці сельскагаспадарчых таварыстваў на тэрыторыі Магілёўскай губерні ў другой палове ХІХ – пачатку ХХ ст. Справа якую разгарнулі сельскагаспадарчыя таварыствы закранала такія сферы грамадскага жыцця як навука, адукацыя і культура. Актыўная пазіцыя таварыстваў у краі спрыяла ў першую чаргу развіццю сельскагаспадарчай адукацыі: адкрыццю сельскагаспадарчых школ, друкаванню сельскагаспадарчай літаратуры і фінансаванню сельскагаспадарчых навуковых даследаванняў. Таксама таварыствы вельмі вялікую ўвагу надавалі развіццю культуры: арганізацыі выстаў, фінансаванню газет і часопісаў прысвечаных сельскагаспадарчай тэматыцы. У вызначаны час дзейнасць сельскагаспадарчых таварыстваў стала важным фактарам развіцця мадэрнізацыйных працэсаў на тэрыторыі Магілёўскай губерні, што ў сваю чаргу пэўным чынам спрыяла грамадска-культурнаму развіццю іншых беларускіх губерняў у той час.

Ключавыя словы: Расійская імперыя, Магілёўская губерня, сельскагаспадарчыя таварыствы, Магілёўскае таварыства сельскай гаспадаркі, Гомельскае таварыства сельскай гаспадаркі, культура, асвета, навука.

Для цытавання. Байголаў, Я. А. Культурна-асветніцкая дзейнасць сельскагаспадарчых таварыстваў на тэрыторыі Магілёўскай губерні ў другой палове ХІХ – пачатку ХХ стст. / Я. А. Байголаў // Сельское хозяйство Беларуси сквозь призму научных исследований (ХІХ – начало ХХІ в.) : докл. Междунар. науч. конф., Минск, 23 сент. 2021 г. / Нац. акад. наук Беларуси, Беларус. с.-х. б-ка им. И. С. Лупиновича, Ин-т истории ; редкол.: Ю. О. Каракулько (отв. ред.) [и др.]. – Минск, 2021. – С. 104–116.

Е. А. Байголов

Белорусский государственный университет, Минск, Беларусь

КУЛЬТУРНО-ПРОСВЕТИТЕЛЬСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫХ ОБЩЕСТВ

МОГИЛЕВСКОЙ ГУБЕРНИИ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX – НАЧАЛЕ XX вв.

Аннотации. В статье исследуется проблема культурно-просветительской деятельности сельскохозяйственных обществ Могилевской губернии во второй половине XIX – начале XX веков. Деятельность сельскохозяйственных обществ затронула такие области общественной жизни, как наука, образование и культура. Активная позиция общества в регионе способствовала, прежде всего, развитию сельскохозяйственного образования: открытию сельскохозяйственных школ, изданию сельскохозяйственной литературы и финансированию сельскохозяйственных исследований. Большое внимание Общества уделяли развитию культуры: организации выставок, финансированию газет и журналов, посвященных сельскохозяйственной тематике. В свою очередь деятельность сельскохозяйственных обществ стала важным фактором развития модернизационных процессов в Могилевской губернии, что, в свою очередь, определенным образом способствовало социокультурному развитию других белорусских губерний того времени.

Ключевые слова: Российская империя, Могилевская губерния, сельскохозяйственные общества, Могилевское сельскохозяйственное общество, Гомельское сельскохозяйственное общество, культура, образование, наука.

Yahor A. Baiholau

Belarusian State University, Minsk, Belarus

CULTURAL AND EDUCATIONAL ACTIVITIES OF AGRICULTURAL SOCIETIES IN THE MOGILEV PROVINCE IN THE SECOND HALF OF THE XIX – EARLY XX CENTURIES

Abstract. The article examines the problem of cultural and educational activities of agricultural societies in the Mogilev province in the second half of the XIX - early XX centuries. The work of agricultural societies affected such spheres of public life as science, education and culture. The active position of the societies in the region contributed primarily to the development of agricultural education: the opening of agricultural schools, the printing of agricultural literature and the financing of agricultural research. The societies also paid great attention to the development of culture: the organization of exhibitions, the financing of newspapers and magazines devoted to agricultural topics. At a certain time, the activities of agricultural societies became an important factor in the development of modernization processes in the Mogilev province, which in turn in some way contributed to the socio-cultural development of other Belarusian provinces at that time.

Keywords: Russian Empire, Mogilev province, agricultural societies, Mogilev agricultural society, Gomel agricultural society, culture, education, science.

For citation. Bajholau Y. A. Cultural and educational activities of agricultural societies in the Mogilev province in the second half of the XIX - early XX centuries. Agriculture of Belarus through the prism of scientific research (XIX – early XXI century): proceedings of the International scientific conference, Minsk, September 23, 2021. Minsk, 2021, pp. 104–116 (in Belarusian).

У другой палове 1870-х гг. на тэрыторыі беларускіх губерняў пачалі стварацца першыя таварыствы сельскай гаспадаркі – грамадскія арганізацыі гаспадарчага, а пазней грамадска-палітычнага характару. Сітуацыя, якая склалася пасля паўстання 1863–1864 гг., вымагала ад уладаў Расійскай імперыі ўмацоўваць сваё становішча. Гэта праявілася і ў стаўленні да сельскагаспадарчых таварыстваў, якія планавалі выкарыстоўваць як інструмент пашырэння рускага землеўладання на тэрыторыі беларускіх губерняў для таго, каб праз «рускае» дваранства падарваць эканамічнае і колькаснае дамінаванне карэнных землеўласнікаў. Акрамя таго, планавалася, што сельскагаспадарчыя арганізацыі стануць цэнтрамі распаўсюджвання «рускай» культуры на тэрыторыі заходніх губерняў Расійскай імперыі. Найбольш дакладна апісаў гэтыя працэсы Э. Вайніловіч дзеяч аднаго з першых і найбольш уплывовых з сельскагаспадарчых таварыстваў на тэрыторыі беларускіх губерняў – Мінскага таварыства сельскай гаспадаркі (МТСГ): «Мінскае сельскагаспадарчае таварыства ўзнікла не па ініцыятыве мясцовых землеўладальнікаў. Яно мела сваёй мэтай аб'яднаць працу і ўплыў прыбыўшых на Мінскую зямлю новых грамадзян Расіі, уладальнікаў канфіскаваных маёнткаў, каб агульнымі сіламі выцесніць з маёнткаў айцоў гэтай зямлі ў сувязі з паўстаннем 1863 года, і атрымаць вызваленне, выключныя правы і кантрыбуцыі на ліквідаваныя маёнткі» [1, с. 63]. З цягам часу з-за недахопу людзей і фінансаў да працы таварыстваў сталі прыцягвацца мясцовыя дваране-землеўладальнікі. Гэта змяніла дынаміку развіцця сельскагаспадарчых таварыстваў і павялічыла ўплыў іх культурна-асветніцкай дзейнасці на трансфармацыйныя і мадэрнізацыйныя працэсы ў беларускім грамадстве.

Мэтай дадзенага даследавання будзе ўсебаковы аналіз культурна-асветніцкай дзейнасці сельскагаспадарчых таварыстваў на тэрыторыі Магілёўскай губерні ў другой палове XIX – пачатку XX стст.

Тэма культурна-асветніцкай дзейнасці сельскагаспадарчых таварыстваў на тэрыторыі беларускіх губерняў у другой палове XIX – пачатку XX стст. слаба даследаваная і малараспрацаваная праблема ў айчыннай і замежнай гістарыяграфіі. Некаторыя моманты культурна-асветніцкай дзейнасці сельскагаспадарчых таварыстваў былі разгледжаны ў рамках вывучэння сацыяльна-эканамічнай дзейнасці асобных таварыстваў і яе дзеячаў на тэрыторыі Беларусі, але агульнага комплекснага навуковага аналізу культурна-асветніцкай дзейнасці сельскагаспадарчых таварыстваў да сённяшняга дня не было праведзена. Таму дадзеная праблематыка з’яўляецца актуальнай тэмай для даследавання.

Адным з першых, хто прааналізаваў дзейнасць сельскагаспадарчага таварыства ў Расійскай імперыі, стаў Б. Грабоўскі [2], які прысвяціў сваё даследаванне дзейнасці МТСГ і прааналізаваў дзейнасць таварыства па распаўсюджванню сельскагаспадарчых ведаў. Таксама ў Расійскай імперыі праблематыку сельскагаспадарчых таварыстваў падымалі Е. Лілье [3], В. Федаравіч [4], А. Гамалей [5]. Акрамя таго, дастаткова добры аналіз дзейнасці сельскагаспадарчых таварыстваў у Магілёўскай губерні правёў І. Яноўскі [6]. У савецкі перыяд праблема культурна-асветніцкай дзейнасці сельскагаспадарчых таварыстваў амаль не падымалася. Сярод аўтараў можна адзначыць А. Цвікевіча [7], І. Даўжэнка [8]. Для аўтараў гэтага часу характэрны грунтоўны аналіз таварыстваў у рамках іх эканамічнай дзейнасці ў Расійскай імперыі.

У сучаснай беларускай гістарыяграфіі праблему культурна-асветніцкай дзейнасці сельскагаспадарчых таварыстваў краналі такія аўтары як З. Шыбеку [9], В. Бусько [10], А. Смальянчук [11], В. Воран [12], Н. Новік [13]. Узгаданыя аўтары

выкарыстоўваючы шырокую крыніцазнаўчую і даследчую базу займаліся праблемамі грамадска-палітычнай і сацыяльна-эканамічнай дзейнасці асобных сельскагаспадарчых таварыстваў і іх дзеячаў, у прыватнасці шмат увагі было прадастаўлена МТСГ і яго актыўным сябрам. Сярод замежнай гістарыяграфіі трэба адзначыць даследаванні Р. Юркоўскага [14], Д. Шпопера [15].

У другой палове XIX ст. Магілёўская губерня стала адной з першых (пасля Віцебскай і Мінскай) на тэрыторыі якой было арганізавана таварыства сельскай гаспадаркі.

Спецыфіка развіцця сельскагаспадарчых арганізацый у другой палове XIX ст. ва ўсходніх беларускіх губернях была абумоўлена шэрагам фактараў. У першую чаргу гэта тое, што падчас паўстання 1863–1864 гг. найбольш актыўная частка паўстанцаў канцэнтравалася пераважна на тэрыторыі «заходніх губерняў», што ў сваю чаргу адбілася на палітыцы расійскага ўрада, які доўгі час пасля паўстання праводзіў рэпрэсіўную палітыку ў дачыненні да мясцовага каталіцкага насельніцтва, асабліва да мясцовага дваранства, якое доўгі час не мела магчымасці арганізоўвацца ў нейкія аб'яднанні і было абмежавана шэрагам грашовых падаткаў, у прыватнасці кантрыбуцыйнымі зборамі. Такім чынам, расійскія ўлады доўгі час не давалі дазволу на заснаванне сельскагаспадарчых таварыстваў на тэрыторыі Гродзенскай, Віленскай і Ковенскай губерняў, бо пераважную канфесійную складаючую жыхароў гэтых тэрыторый займалі людзі каталіцкага веравызнання, што адбілася ў сваю чаргу на сацыяльна-эканамічным і грамадска-палітычным развіцці дадзенай мясцовасці ў цэлым.

Першым сельскагаспадарчым таварыствам на беларускіх землях стала Віцебскае таварыства сельскай гаспадаркі, якое было заснавана 28 ліпеня 1876 г. [16, с. 12]. Пасля яго заснавання на тэрыторыі беларускіх губерняў колькасць сельскагаспадарчых таварыстваў пачала інтэнсіўна расці. Ужо на пачатку XX ст. ва ўсіх беларускіх губернскіх гарадах дзейнічалі таварыствы сельскай гаспадаркі. Згодна са статыстыкай колькасць сельскагаспадарчых таварыстваў у Расійскай імперыі

пачала расці ў перыяд 1906–1911 гг. 3 2974 таварыстваў на 1911 г. агульная колькасць таварыстваў (68,2%) было заснавана ў перыяд 1906–1911 гг, 21,4% таварыстваў з’явіліся у 1900–1905 гг., і нарэшце 10,4% – раней за 1900 г. [16, с. 13]. Такія працэсы былі звязаныя ў першую чаргу з грамадска-палітычнымі зменамі, якія адбываліся ў Расійскай імперыі пад уплывам рэвалюцыі 1905–1907 гг. Пачаліся значныя змяненні ў заканадаўстве адносна грамадскіх арганізацый і іх дзейнасці, яны трансфармавалася ў бок пэўнай лібералізацыі, што спрыяла развіццю рознага кшталту эканамічных, культурных, а пазней і палітычных арганізацый на тэрыторыі беларускіх губерняў.

На тэрыторыі Магілёўскай губерні першым сельскагаспадарчым таварыствам стала Магілёўскае таварыства сельскай гаспадаркі (МагТСГ). Яно пачало сваю дзейнасць у 1879 г. [16, с. 75]. Першым старшынёй таварыства стаў губернскі маршалак дваранства Л. Цітоў, сакратаром І. Мянжынскі, а скарбнікам Э. Жукоўскі. У пачатку 1880 г. колькасць чальцоў таварыства складала 132 [17, с. 1], а ў 1911 г. 197 чалавек [18, с. 85]. У той час МагТСГ, разгарнуўшы актыўную грамадскую і гаспадарчую дзейнасць, стала важным эканамічным і культурным цэнтрам у Магілёўскай губерні. Яно налічвала тры секцыі: агранамічную, сававодства і жывёлагадоўлі. Акрамя таго, праз пэўны час МагТСГ, пашыраючы сваю дзейнасць, пачала адкрываць свае аддзелы і сельскагаспадарчыя склады ў такіх павятовых гарадах як Орша, Быхаў, Гомель [14, с. 292–293], што дало магчымасць развіваць рэгіянальную эканоміку не толькі ў буйных павятовых гарадах Магілёўскай губерні, але і ў больш дробных валасных мястэчках і вёсках.

Таксама МагТСГ надавала значную ролю такім праблемам як адукацыя і культура. Так, у 1892 г. МагТСГ падняла пытанне арганізацыі сельскагаспадарчай школы I разраду для таго, каб рыхтаваць там высокакваліфікаваных спецыялістаў па сельскай гаспадарцы [19, с. 3]. Галоўнай праблемай для яе арганізацыі было набыццё патрэбнай тэрыторыі для добрага функцыянавання

адукацыйнага працэсу ў школе (канчатковым варыянтам стала Гарнаўліцкая казённая дача) [20, с. 3].

Важным месцам для развіцця сельскагаспадарчых ведаў, з якім шчыльна супрацоўнічала МагТСГ напрыканцы XIX ст., стала земляробчая вучэльня ў мястэчку Горкі. Яе дырэктар М. Арнольд быў ганаровым членам МагТСГ. МагТСГ рабіла замовы на сельскагаспадарчыя навуковыя даследаванні для Горацкай сельскагаспадарчай фермы. Апошняя дзейнічала на базе Горацкай земляробчай вучэльні [21, с. 5]. Так, у 1889 г. па замове чальцоў Таварыства для паляпшэння ўмоў вядзення гаспадаркі, вучнямі IV і V класаў Горацкай навучальнай установы пад кіраўніцтвам члена МагТСГ М. Арнольда на Горацкай сельскагаспадарчай ферме і вопытным поле былі праведзеныя эксперыментальныя даследаванні, у выніку якіх былі складзеныя табліцы розных сельскагаспадарчых культур, прылад працы і іх асаблівасцей [21, с. 4–6]. Таксама на базе МагТСГ 17 сакавіка 1901 г. пачала сваю дзейнасць школа садоўнікаў і агароднікаў. Яна была названа ў гонар губернатара М. Зіноўева і ў 1910 г. налічвала 20 вучняў і дваіх практыкантаў [18, с. 85].

Праблемамі развіцця асветы ў губерні займаліся таксама і павятовыя таварыствы. Так у 1915 г. Глыбоцкае сельскагаспадарчае таварыства ў мэтах стварэння ўмоў для культурна-асветніцкай працы ініцыявала пабудову ў Глыбокім Народнага Дома, але з-за адсутнасці фінансавання з боку Гомельскага земскага сходу пытанне яго пабудовы было адкладзена [6, с. 15]. Свой асабісты ўклад у развіццё сельскагаспадарчай навукі рабілі самі ўдзельнікі сельскагаспадарчых таварыстваў, у прыватнасці члены МагТСГ: Ф. Глінка, М. Арнольд, Э. Жукоўскі, А. Абаленскі.

Уплывовую ролю адыгралі таварыствы ў стварэнні і распаўсюджванні рознага роду сельскагаспадарчай дапаможнай літаратуры. Згодна са справаздачай І. В. Яноўскага ў 1915 г. пры кожным дзеючым сельскагаспадарчым таварыстве ў Магілёўскай губерні існавалі сельскагаспадарчыя бібліятэкі, папаўненне

кнігамі якіх адбывалася з аднаго боку шляхам бясплатнага атрымання кніг ад Міністэрства Земляробства і Земстваў, а з іншага на ўласныя сродкі таварыстваў [6, с. 14–15]. Таксама многія з сельсагаспадарчых таварыстваў адмыслова выпісвалі спецыялізаваныя часопісы па сельсагаспадарчай тэматыцы. Так, Чачэрскае сельсагаспадарчае таварыства выпісвала часопісы «Хуторянин», «Прогрессивное садоводство и огородничество», «Селянин», а Лошнеўскае сельсагаспадарчае таварыства атрымоўвала «Молочное хозяйство и скотоводство», «Прогрессивное садоводство и огородничество». Сенненскае таварыства сельскай гаспадаркі выдавала свой штомесячны часопіс «Лісток Сенненскага сельсагаспадарчага таварыства», дзе друкаваліся карысныя рэфераты і артыкулы членаў таварыства па сельсагаспадарчай тэме. З надрукаваных рэфератаў у 1915 г. два асабліва выклікалі да сябе інтарэс з боку грамадскасці: «Уплыў абмежавання вінакурэння на сельскую гаспадарку агранома Бурдукова і «Мэта і значэнне кантрольных саюзаў» кантроль-асістэнта Ротса [6, с. 16]. У сваю чаргу Гомельскае сельсагаспадарчае таварыства штогод выдавала даведачныя зборнікі па сельскай гаспадарцы, нават падчас Першай сусветнай вайны [22, с. 3]. Так, у 1915 г. ім быў выдадзены даведнік пад назвай «Гомель і яго павет» [6, с. 15].

Акрамя таго, дзейнасць МагТСГ і іншых сельсагаспадарчых таварыстваў спрыяла не толькі развіццю навукі і адукацыі на тэрыторыі Магілёўскай губерні, але свой унёсак рабілі яны ў пашырэнне і развіццё губернскай сельсагаспадарчай культуры. Як і іншыя сельсагаспадарчыя таварыствы на тэрыторыі беларускіх губерняў, МагТСГ рабіла гэта ў першую чаргу праз арганізацыю сельсагаспадарчых выставаў. Так, атрымаўшы дазвол ад міністра земляробства і дзяржаўных маёмасцяў, 516 верасня 1896 г. МагТСГ арганізавала першую сельсагаспадарчую выставу ў Магілёве [23]. На правядзенне выставы было выдаткавана 11751 р. [23, с. 5]. Камісію па правядзенні выставы ўзначаліў А. фон Валь, намеснікам старшыні стаў Э. Жукоўскі, які пасля хваробы і ад'езду А. фон

Валя, стаў старшынёй камісіі. Для ацэнкі экспанатаў былі абраныя 8 экспертных камісій, у склад якіх увайшлі члены Мінскага і Віцебскага таварыства сельскай гаспадаркі, а таксама прадстаўнікі міністэрства земляробства і дзяржаўных маёмасцяў [23, с. 5]. Выстаўлена было ўсяго 235 экспанатаў з дзесяці секцый [23, с. 8–23]. Выстава стала важным цэнтрам для развіцця не толькі лакальнай сельскагаспадарчай і прамысловай культуры і навукі, але і дала платформу для развіцця сельскім і прамысловым гаспадарам, навукоўцам і вучням з суседніх губерняў: Мінскай, Віцебскай і Смаленскай. У 1898 г. МагТСТГ была праведзена другая сельскагаспадарчая і самагаспадарчая прамыслова выстава, вынікам якой стала заснаванне навуковай стыпендыі імя ганаровага дзеяча МагТСТГ Э. Жукоўскага, які памёр у 1897 г. [24].

Арганізаваліся выставы і павятовымі сельскагаспадарчымі таварыствамі. Быхаўскае аддзяленне МагТСТГ заснаванае ў 1910 г. [16, с. 75] праводзіла ў Быхаве сельскагаспадарчую выставу ў верасні 1911 г. Паводле В. Ластоўскага, які працаваў на выставе карэспандэнтам ад «Нашай Нівы», выстава стала добрай пляцоўкай для прэзентацыі беларускай народнай культуры, у тым ліку беларускіх кніг і газет, якія былі прадстаўлены ў адзеле з беларускімі кнігамі. Таксама Ластоўскі звярнуў увагу на тое, што камітэт выстаўкі ўзнагародзіў вырабы сялянскага побыту з беларускімі ўзорамі: палотны, ручнікі і паяскі [25, с. 254]. Гомельскае таварыства сельскай гаспадаркі таксама ладзіла выставы-кірмашы, выставы сельскагаспадарчых машын [22, с. 3] і выставы па жывёлагадоўлі [22, с. 22], што ў сваю чаргу значна спрыяла эканамічнаму і культурнаму развіццю на тэрыторыі Гомельскага і суседніх з ім павеятаў. Такім чынам, выставы у той час сталі не толькі платформай для развіцця сельскагаспадарчай і прамысловай культуры і навукі, але фактычна і адыгрывалі ролю пляцоўкі для адраджэння і развіцця беларускай нацыянальнай культуры ў XX ст.

Разам з тым, для развіцця сельскагаспадарчай культуры некаторыя таварыствы арганізавалі рознага кшталту экскурсіі

для членаў сваіх арганізацый. Сярод іх самая вядомая экскурсія была арганізавана Гомельскім таварыствам сельскай гаспадаркі ў жніўні 1915 г. у маёнтак Губернскага Земства «Рэчкі» для агляду насеннай станцыі. Кошт паездкі быў 3–5 р. [22, с. 22]. Галоўнай мэтай яе стала азнаямленне насельніцтва з культурай траў і абсталявання для іх спецыяльнай апрацоўкі [6, с. 16].

Справа, якую разгарнулі сельскагаспадарчыя таварыствы, закранала такія сферы грамадскага жыцця як навука, адукацыя і культура.

Культурна-асветніцкую дзейнасць таварыстваў у другой палове XIX – пачатку XX стст. можна падзяліць на два ўмоўных этапы: першы этап з 1879 па 1904 гг, і другі этап з 1905 па 1914 гг. Развіццё таварыстваў і іх дзейнасці было цесна звязана з палітыкай імперскіх уладаў на тэрыторыі беларускіх губерняў. З лібералізацыяй законаў пасля рэвалюцыі 1905–1907 гг. культурна-асветніцкая дзейнасць таварыстваў спрыяла ў першую чаргу развіццю сельскагаспадарчай адукацыі: адкрыццю сельскагаспадарчых школ, друкаванню сельскагаспадарчай літаратуры і фінансаванню сельскагаспадарчых навуковых даследаванняў. Таксама таварыствы вельмі вялікую ўвагу надавалі развіццю культуры: арганізацыі выстаў і экскурсій, фінансаванню газет і часопісаў, прысвечаных сельскагаспадарчай тэматыцы.

Такім чынам, культурна-асветніцкая дзейнасць сельскагаспадарчых таварыстваў спрыяла развіццю сацыяльна-грамадскіх і культурніцкіх сфер жыцця грамадства, стаўшы важным фактарам развіцця мадэрнізацыйных працэсаў на тэрыторыі Магілёўскай губерні ў другой палове XIX – пачатку XX стст.

Спіс выкарыстаных крыніц:

1. Войнилович, Э. Воспоминания : [пер. с пол.] / Э. Войнилович. – Минск : Мин. римо-катол. парafia св. Симона и Елены, 2007. – 380 с.
2. Краткий очерк двадцатипятилетней деятельности Минского общества сельского хозяйства, состоящего под августейшим покровительством Его императорского величества Великого князя Владимира Александровича / сост. Б. С. Грабовский. – Минск : Паровая типолигтр. Х. Я. Дворжеца, 1901. – 74 с.
3. Лилье, Е. Краткий исторический очерк двадцатипятилетней деятельности Общества витебских сельских хозяев / Е. Лилье // Труды первого областного съезда сельских хозяев в г. Двинске в 1903 году. – Витебск : Губерн. типолигтр., 1904. – С. XXX-XXXV.

4. Федорович, В. П. Белорусское вольное экономическое общество / В. П. Федорович // Труды первого областного съезда сельских хозяев в г. Двинске в 1903 году. – Витебск : Губерн. типолиотгр., 1904. – С. XV–XXIX.
5. Гамалей, А. А. Первая Могилевская сельскохозяйственная и кустарно-промышленная выставка в гор. Могилеве-на Днестре / А. А. Гамалей. — СПб. : Тип. С.-Петерб. градоначальства, 1898. – 12 с.
6. Краткий обзор деятельности сельскохозяйственных обществ в Могилевской губернии за 1915 год / Могилев. губерн. зем. управа, Стат. отд. ; сост. И. В. Яновский. – Могилев : Тип. И. Г. Клаза и М. Л. Кочана, 1918. – 18 с.
7. Цвікевіч, А. «Западно-руссизм»: нарысы з гісторыі грамадзкай думкі на Беларусі ў XIX і пачатку XX в. / А. Цвікевіч. – 2-е выд. – Мінск : Навука і тэхніка, 1993. – 350 с.
8. Довженко, И. Т. Сельскохозяйственные общества дореволюционной России, их особенности и размещение / И. Т. Довженко // Историческая география России, XII – начало XX в. : сб. ст. к 70-летию проф. Л. Г. Бескровного / АН СССР, Ин-т истории ; редкол.: А. Л. Нарочницкий (отв. ред.) [и др.]. – М., 1975. – С. 207–216.
9. Шибeko, З. В. Минск: страницы жизни дореволюционного города / З. В. Шибeko, С. Ф. Шибeko. – Минск : Полюмя, 1990. – 352 с.
10. Бусько, В. Н. Экономическая мысль Белоруссии середины XIX – начала XX в. : очерки / В. Н. Бусько ; науч. ред. М. В. Научитель. – Минск : Навука і тэхніка, 1990. – 144 с.
11. Смалянчук, А. Раман Скірмунт (1868–1939): жыццiяцiя грамадзянiна Краю: апошнiм грамадзянам Вялякага Княства Лiтоўскага прысвячаецца / А. Смалянчук. – Мiнск : Змiцер Колас, 2018. – 693 с.
12. Ворон, В. П. Политика российского самодержавия в сфере среднего сельскохозяйственного образования на Беларуси в середине XIX – начале XX ст. / В. П. Ворон // Изв. Гомел. гос. ун-та им. Ф. Скорины. 2012. – № 4. – С. 128–133.
13. Новік, Н. Я. 3 гісторыі прафесійнай адукацыі на Беларусі (другая палова XIX – пачатак XX стст.) / Н. Я. Новік // Беларус. гіст. часопіс. – 1998. – № 2. – С. 80–86.
14. Jurkowski, R. Ziemiaństwo polskie Kresów Północno-Wschodnich 1864–1904. Działalność społeczno-gospodarcza / R. Jurkowski. – Warszawa : Przegląd Wschodni, 2001. – 606 s.
15. Szpoper, D. Edward Woyniłłowicz i Mińskie Towarzystwo Rolnicze – przyczynek do dziejów polskiej myśli politycznej w Cesarstwie Rosyjskim do 1914 roku / D. Szpoper // Эдвард Вайніловіч – зямлянiн, грамадзянiн, каталік : матэрыялы беларус.-пол. навук. канф., Мiнск, 14 лют. 2009 г. / Гiст.-культур. установа «Палонiка-Лiтуанiка», Ин-т Пол. у Мiнску. – Мiнск, 2009. – С. 28–42.
16. Справочные сведения о сельскохозяйственных обществах по данным на 1911 г. / под ред. В. В. Морачевского. – Петроград : Тип. В. Ф. Киршбаума, 1911. – 434 с.
17. Протокол 3-го очередного собрания Могилевского общества сельских хозяев 16, 17 и 18 января 1881 года. – Могилев на Днестре : Скоропечатня Ш. А Фридланда, [1881]. – 11 с.
18. Обзор Могилевской губернии за 1911 г. / Могилев. губерн. стат. ком. – Могилев : Губерн. тип., 1913. – VI, 115 с.
19. Протоколы заседаний общего собрания Могилевского общества сельских хозяев 25-го, 26-го февраля 1893 г. – Могилев : Типолиотгр. Я. Н. Подземского, [1893]. – 8 с.
20. Отчет Могилевского общества сельского хозяйства за 1894 г. – Могилев на Днестре : Типолиотгр. Я. Н. Подземского, [1895]. – 4 с.
21. Отчет Могилевского общества сельского хозяйства за 1889 г. – Могилев на Днестре : Типолиотгр. Я. Н. Подземского, [1890]. – 6 с.
22. Журнал заседаний Гомельского уездного с/х общества // Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі. – Ф. 3027. В. 1. Адз. з. 4. Арк. 3.
23. Обзор сельскохозяйственной и кустарно-промышленной выставки, устроенной Могилевским обществом сельского хозяйства в г. Могилеве на Днестре в 1896 году. – Могилев : Тип. Губерн. правления, 1897. – 139 с.
24. Обзор сельскохозяйственной и кустарно-промышленной выставки, устроенной Могилевским обществом сельского хозяйства в г. Могилеве на Днестре в 1898 году. – Могилев : Тип. Губерн. правления, 1890. – 38 с.
25. Ластоўскі, В. Выбраныя творы / В. Ластоўскі ; [уклад., прадм. і камент. Я. Янушкевіча]. – Мiнск : Мiжнар. фонд «Беларус. кнiгазбор», 1997. – 510 с.

References:

1. Woyniłłowicz E. *Memoirs*. Minsk, Minsk Roman Catholic Parish of St. Simon and Elena, 2007. 380 p. (in Russian).
2. Grabovskii B. S. (comp.). *A brief outline of the twenty-five years of activity of the Minsk Society of Agriculture being under the august patronage of His Imperial Highness Grand Duke Vladimir Alexandrovich*. Minsk, Parovaya tipolitografiya Kh. Ya. Dvorzhetsa Publ., 1901. 74 p. (in Russian).
3. Lil'e E. A brief historical sketch of the twenty-five years of activity of the Society of Vitebsk farmers. *Trudy pervogo oblastnogo s'ezda sel'skikh khozyaev v g. Dvinske v 1903 godu* [Proceedings of the first regional congress of farmers in Dvinsk in 1903]. Vitebsk, Governorate Typography and Lithography, 1904, pp. XXX-XXXV (in Russian).
4. Fedorovich V. P. The Belarusian Free Economic Society. *Trudy pervogo oblastnogo s'ezda sel'skikh khozyaev v g. Dvinske v 1903 godu* [Proceedings of the first regional congress of farmers in Dvinsk in 1903]. Vitebsk, Provincial typolithography, 1904, pp. XV-XXIX (in Russian).
5. Gamalei A. A. *The first agricultural and handicraft-industrial exhibition in the city of Mogilev on the Dnieper*. St. Petersburg, Printing house of the St. Petersburg city government, 1898. 12 p. (in Russian).
6. Yanovskii I. V. (comp.). *A brief overview of the activities of agricultural societies in the Mogilev province in 1915*. Mogilev, Tipografiya I. G. Klaza i M. L. Kochana Publ., 1918. 18 p. (in Russian).
7. Tsvikevich A. "Western Russianness": essays on the history of public thought in Belarus in the 19th and early 20th centuries. 2nd ed. Minsk, Navuka i tekhnika Publ., 1993. 350 p. (in Belarusian).
8. Dovzhenko I. T. Agricultural societies of pre-revolutionary Russia, their features and location. *Istoricheskaya geografiya Rossii, XII – nachalo XX v.: sbornik statei k 70-letiyu professora L. G. Beskrovnoogo* [Historical geography of Russia, XII – early XX century: collection of articles for the 70th anniversary of Professor L. G. Beskrovny]. Moscow, 1975, pp. 207–216 (in Russian).
9. Shibeiko Z. V., Shibeiko S. F. *Minsk: pages of the life of the pre-revolutionary city*. Minsk, Polymya Publ., 1990. 352 p. (in Belarusian).
10. Bus'ko V. N. *Economic thought of Belarus in the middle of the XIX – beginning of the XX century: essays*. Minsk, Navuka i tekhnika Publ., 1990. 144 p. (in Russian).
11. Smalyanchuk A. *Roman Skirmunt (1868–1939): biography of a citizen of the land: dedicated to the last citizens of the Grand Duchy of Lithuania*. Minsk, Zmitser Kolas Publ., 2018. 69 p. (in Belarusian).
12. Voron V. P. Russian autocracy's policy in secondary agricultural education on the territory of Belarus in late 19th – early 20th century. *Izvestiya Gomel'skogo gosudarstvennogo universiteta imeni F. Skoriny = Proceedings of Francisk Scorina Gomel State University*, 2012, no. 4 (73), pp. 128–133 (in Russian).
13. Novik N. Ya. From the history of vocational education in Belarus (second half of XIX – early XX centuries). *Belaruski gistorychny chasopis* [Belarusian Historical Journal], 1998, no. 2, pp. 80–86 (in Belarusian).
14. Jurkowski R. *Ziemiaństwo polskie Kresów Północno-Wschodnich 1864–1904. Działalność społeczno-gospodarcza* [Polish landed gentry in the north-eastern borderlands 1864–1904. Socio-economic activity]. Warszawa, Przegląd Wschodni, 2001. 606 p. (in Polish).
15. Szpoper D. *Edward Woyniłłowicz i Mińskie Towarzystwo Rolnicze – przyczynek do dziejów polskiej myśli politycznej w Cesarstwie Rosyjskim do 1914 roku* [Edvard Vainilovich and the Minsk Agricultural Society – a contribution to the history of Polish political thought in the Russian Empire until 1914]. *Edvard Vainilovich – zamyanyin, gramadzyanin, katalik: materyaly belarуска-pol'skai navukovai kanferentsyi, Minsk, 14 lyutaga 2009 g.* [Edvard Vainilovich – earthing, citizen, catholic: proceedings of the Belarusian-Polish scientific conference, Minsk, February 14, 2009]. Minsk, 2009, pp. 28–42 (in Polish).
16. Morachevsky V. V. (ed.). *Reference information about agricultural societies according to data for 1911*. Petrograd, Tipografiya V. F. Kirshbauma Publ., 1911. 434 p. (in Russian).
17. *Record of the 3rd regular meeting of the Mogilev Society of Rural Owners on January 16, 17 and 18, 1881*. Mogilev on the Dnieper, Skoropachatnyya Sh. A Fridlanda Publ., [1881]. 11 p. (in Russian).
18. *Review of the Mogilev governorate for 1911*. Mogilev, Governorate printing house, 1913. VI, 115 p. (in Russian).
19. *Records of the General Meetings of the Mogilev Society of Rural Owners on February 25, 26, 1893*. Mogilev, Tipolitografiya Ya. N. Podzemskogo Publ., [1893]. 8 p. (in Russian).
20. *Report of the Mogilev Society of Agriculture for 1894*. Mogilev on the Dnieper, Tipolitografiya Ya. N. Podzemskogo Publ., [1895]. 4 p. (in Russian).

21. *Report of the Mogilev Society of Agriculture for 1889*. Mogilev on the Dnieper, Tipolitografiya Ya. N. Podzemskogo Publ., [1890], 6 p. (in Russian).
22. Journal of meetings of the Gomel Uezd Agricultural Society. *National Historical Archives of Belarus*. F. 3027. L. 1. St. un. 4. Sh. 3. (in Belarusian).
23. *Review of the agricultural and handicraft-industrial exhibition organized by the Mogilev Society of Agriculture in the city of Mogilev on the Dnieper in 1896*. Mogilev, Printing house of the governorate government, 1897. 139 p. (in Russian).
24. *Review of the agricultural and handicraft-industrial exhibition, organized by the Mogilev Society of Agriculture in the city of Mogilev on the Dnieper in 1898*. Mogilev, Printing house of the governorate government, 1890. 38 p. (in Russian).
25. Lastouski V. *Selected works*. Minsk, Belaruski knigazbor Publ., 1997. 510 p. (in Belarusian).

Дата паступлення артыкула 23.08.2021

Received 23.08.2021